

A MAGYAR

JOBBÁGY-NÉPESSÉG SZÁMA

A MOHÁCSI VÉSZ UTÁN.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

Dr ACSÁDY IGNÁCZ

I. TAGTÓL.

(Felolvasva a Magy. Tud. Akadémia II. oszt. 1888. október 8-ki ülésén.)

BUDAPEST, 1889.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA

A történetírás a közszellem tükre: ösztönzéseit rendszeren tőle nyeri, és azok az áramlatok és irányok, melyek a társadalomban uralkodnak, a legtöbbször a történetíróra is ellenállhatatlan befolyást gyakorolnak ama problémák kiszemelésénél, melyek megoldásának tudományát és tehetségeit szentelni kívánja. Ott, hol az állam nemesak nagy és zajos politikai akciók, hanem a csendes mélyreható kulturtevékenység iránt is élénk érzékkel viseltetik, hol egyenlően gondviselésbe fogadja a társadalom minden elemét, a polgárosító munka és emberi szorgalom összes tényezőit, ott a történetírás sem csupán a katonai vagy diplomáciai eseményeknek, nemesak a híres embereknek s a vezérlő elemeknek áldozta figyelmét. Ott felöleli a társadalom összes elemeit, a nép minden rétegét: az ismeretlen, a névtelen nagy tömegeket, melyek hivatása kevésbé dicsőséges, de nem kevésbé hasznos, és ép oly nélkülözhetetlen, mint az uralkodó osztályoké. A hol a közszellem kellően méltányolja ez elemek jelentőségét a modern államban, ott a történetírás készségesen foglalkozik multjok földerítésével is. Keresi-kutatja, hogyan és mivel járultak az állam fenmaradásához, s viszont, mit tett az állam, hogy az ő boldogulásukat, anyagi és szellemi jólétüket előmozdítsa. Egyes nemzeteknél az alsó, a szó legszűlesebb értelmében úgynevezett munkás-osztályok multjának megvilágításával, s azzal kapcsolatban a közigazgatás, a közgazdaság, a pénzügyek minden ágának történetével, az írók egész hada foglalkozik, és szerencsés kézzel oszlatja el a ködhomályt, melyet reá a századok borítottak.

Csak az ilyen feladatok megoldásával lesz a történetírás valóban az élet mestere. Tanulságai csupán így értékesíthetők a jelenben. Mert a mult külső eseményei, azok az

állami akciók, melyek sok száz évvel ezelőtt lejátszódtak, hasonló körülmények közt másodsor nem újulnak meg többé. Ismeretök szükséges és tanulságos ugyan, de nem olyan közvetlen gyakorlati jelentőségű, mint az egyetemes nemzeti köznevelés és fejlődésének történetéé.

Csak ez utóbbi öleli fel a történetírás legfontosabb, legtanulságosabb tárgyát: az egész népet, s midőn megvilágítja a multat, a jelenkor socialis és politikai fejleményeinek válik egyedül illetékes és elfogulatlan magyarázójává. Midőn feltárja a hosszú utat, melyet a nemzet századok viharai közepett a multból a jelenbe tett, az akadályokat, melyeket legyőzött, az eszközöket, melyeket alkalmazott, megtanít bennünket mai állapotaink ismeretére, sőt bepillantást nyit a távoli jövőbe, mert megjelöli az irányt, mely egyedül teszi lehetővé a saját nemzeti eszményeink valósítását.

De hogy egy nemzet polgárosodásának hosszú folyamát felfoghassuk, első sorban magával a néppel kell megismerkednünk. A népesség az a szilárd sziklaalap, melyen az államszervezet a multban, valamint a jelenben felépült. Az alap szilárdsága és tömör volta határozza meg az egész épület tartósságát; ettől nyeri a képességet, hogy dacoljon az idők mostohaságaival és biztonságot, jóllétet, a munka nélkülözhetetlen feltételét, a rendet megadja a benne lakóknak. Bizonyára sok függ a fundamentumul szolgáló emberanyag szellemi minőségétől, s roppant néptömegek szétmállottak, a rájuk fektetett állam összeomlott, mert nélkülözték a természet ama felsőbb adományát, mely az államfentartáshoz szükséges. Kis népek, melyeknek a gondviselés megadta e képességet, túléltek, leigázták, fölshívták őket, mert számuk magában véve nem volt elegendő arra, hogy államalkotásuk az enyészettel megvívjon. De akár alkottak maradandót, akár nem, népességek számának ismerete mindig rendkívüli fontosságú, mert világot áraszt összes viszonyaikra, s megadja a biztos eszközök nemzetközi szereplésüknek, valamint azon polgárosító munkának méltatására, a melyet a magok területén belül végeztek.

A történetírás ma már mindenütt ernyedetlen erőfeszítéssel igyekszik megszerezni azon eszközöket, melyekkel a népes-

ség állományát, a multnak legalább egyes időszakában, rekonstruálhatja. És a kutatók nem fáradoznak hasztalanul: buzgalmuk minden országban tengernyi anyagtömeget hozott a legkülönbözőbb korszakokból felszínre. Ez anyag a modern íróra nagyon idegenszerű, hogy ne mondjam, titokzatos ugyan, s megfejtése rendszeren hosszadalmas és fárasztó munkát, széleskörű tanulmányt és kombinálást igényel. — De a feladat nehézségei csak ingerlő hatást gyakoroltak a tudomány munkásaira, s ma már kisebb-nagyobb területek régi népességi viszonyairól az európai történetírás olyan tájékozást nyújt, mely részletesség és alapos megbízhatóság tekintetében megközelíti azon eredményeket, melyeket a rendszeresen fogantatott modern népszámlálások kínálnak.

Mert alig van időszak, bármi viharos és barbár volt, mely a népszám kiderítésére, vagy hozzávetőleges, legalább megközelítő megállapítására valami eszközt nem hagyott volna az utóvilágra. Csakhogy ennek a hagyatéknak fontosságát megismerni, csupán a jelenkornak jutott osztályrészül, mely már egész teljességében fogja fel, és méltatja az államot és lakosságát minden elemét. De van ily anyag majdnem mind-egyik időszakból, van ily anyag hazánkra vonatkozólag is, mert az államnak, bármily kezdetleges volt, bármi keskeny gátak közé szorították tevékenységét a kor uralkodó eszméi, mindig szüksége volt arra, hogy némi tájékozást kapjon lakosságának számáról. A kincstárnak tudnia kellett, mennyire mehet az adófizetők száma, a királynak ismernie kellett, hány katonára számíthat hadi vállalataiban, és a földesúrnak tájékozva kellett lennie arról, kiktől követelheti az úrbéri szolgáltatásokat. A középkori város az adózás, a zárt nemesi testületté alakult vármegye a honvédelem, az egyház a nép lelki gondozása, a czéh saját gazdasági érdekei szempontjából rá volt utalva arra, hogy a körébe tartozó lakosságot összeírja, s ha ez nem is a modern tudomány igényeihez mérten, de mindenesetre oly módon történt, mely teljesen megfelelt ama szükségletnek, a melynek kielégítésére az összeírás szolgált. De készült ily összeírás számtalan, s mindegyik egy-egy darabját, egy-egy töredékét tükrözi vissza a népesség számának és állapotainak a multak egyes korszakaiban.

Az idő vasfoga az ilyen összeírásokban borzasztó rombolást vitt véghez, s aránylag igen csekély rész az, melyet a véletlen szeszélye, a sors kedvezése számunkra megmentett. De az is méltán igényt emelhet arra, hogy kellő figyelemben részesüljön, mert száraz számaiban, uyers adatainak tömegében polgárosodásunk menetének egy-egy stadiuma elvenedik meg, s ha különböző időszakokban feldolgozzuk őket, mintegy állomásról állomásra nyomon követhetjük a változásokat, melyek politikai, anyagi és szellemi viszonyainkban beállottak. Megismerkedünk azon hatalmi tényezőkkel, melyekkel az állam időnként rendelkezett, és azon eredményekkel is, melyeket a kultúra terén elért, mert a népesség száma az állam hatalmának nemcsak alapja, hanem fokmérője is: s e szám növekedésében vagy fogyásában az állam emelkedése vagy hanyatlása, virágzása vagy pusztulása, jó vagy rossz napjai jutnak a legélesebb kifejezésre.

A XV. századtól kezdve ily összeírások már jó bőven állanak rendelkezésre a hazai történeírásnak is. A mohácsi vést követő időkből az anyag egyenesen óriási, s mert nagyon eltérő czélokra készült, nagyon különböző természetű és értékű is. Adóösszeírások, urbariumok, anyakönyvek, tizedlajstromok, egyházi visitatiók, nemesi és városi conscriptiók, czélföljegyzések és más effélék tartották fenn számunkra az ország egyes helyeinek népesedési viszonyait. Csakhogy a különböző becses emlékek között szertelenül kevés az, mely kizárólag népszámlálási czélból készült. A régi államnak primitív közigazgatásával gondolnia sem lehetett nagyobb arányú és általános népszámlálásra, s meg kellett elégednie azzal, ha bizonyos speciális szükségletek és czélok szempontjából a nép egyes rétegeit összeírathatja. Közvetlen és határozott választ a népesség számáról csak nagy ritkán meríthetünk belőlök, s általában nélkülözik azt az egyöntetűséget, azt a rendszereséget, bizonyos elvek következetes alkalmazását, mely egy modern népszeírást jellemez. Nemcsak különböző czélokból készültek. Még az egy czélra szánt összeírásokat sem szokták azonos elvek szerint keresztülvinni. Mindazonáltal úgy is rendkívüli érték rejlik bennök, s ha egykor kellő szakavatottsággal feldolgoztatnak, hazánk legtöbb vármegyéje, vidéke

népességének száma és változásai meg lesznek állapíthatók hosszú időközökön, még pedig olyan időkből is, melyek korcsakos jelentőségük hazánk történetében, s melyek ide vonatkozó viszonyait ma teljes sötétség borítja.

E homályt próbálok eloszlatni a mohácsi vést követő néhány évtizedről. Megkísértem Magyarország népességének számára nézve legnagyobb, fontosság tekintetében ép oly figyelemre érdemlő osztályának: a jobbágyságnak vagy helyesebben az akkor földesúri hatalom alá vetett, a mint ma nevezzük, az őstermeléssel foglalkozó köznéppnek számát a XVI. század derekán megállapítani. Az anyag, mely rendelkezésemre áll, óriási, de nem közvetlen népszámlálási czélból készült, s így a végeredmények mindig csak combinatiók útján állapíthatók meg. Miért szorítkozom csupán a népesség egyik, habár legszámosabb elemére, az a rendi világ ismerője előtt nem szorul indokolásra. A szétszakgatottság, a társadalmi és osztálykülönbségek egykor a közélet legaprólékosabb ügyeiben is érvényesültek, s közösség a rendek közt még az összeírásokban sem létezett. Ott, hol a jobbágyot összeírták, nem írták össze sem földesurát, sem pedig papját, s abba a jegyzékbe, melybe a városi polgár fölvetetett, nemes ember nem került bele. A rendiség még ilyenekben is szigorúan megkülönböztette az egyes osztályokat. Időnként összeírták mindnyájokat, de bármikor történt az és bármilyen czélra, annak külön kellett végbemennie. Ez természetesen rendkívül megneghezíti nemcsak az egész ország, hanem az egyes vármegyék összes lakosságának kiszámítását valamely meghatározott időben. Hol az egyik, hol a másik osztály létszáma ismeretlen; a számításához szükséges tényezők valamelyike mindig hiányzik, s azért ezúttal meg kell elégednem azon anyag feldolgozásával, mely legalább az őstermeléssel foglalkozó osztályra, a jobbágyságra s különböző elemeire vonatkozik.

A jobbágyság számának megállapításához az adóösszeírások minden időből végtelen sok becseset nyújtanak. A kik az állam terhehez rendes adóval járultak, azok számáról már a XV. századtól kezdve könnyen, sőt utóbb majdnem évről évre teljes tájékozást meríthetünk az összeírásokból. Csakhogy a jobbágyosztály nem minden rétege adózott, s a mely nem

adózott, az természetesen össze sincs írva. Az adózás kötelezettségét csak hosszú erőködés után sikerült a királyi hatalomnak a nem privilegiáltak különböző rétegeire kiterjeszteni. Mindig maradtak bizonyos elemek az adózás keretén kívül, s ha azok tömegét nem ismerjük, a jobbágy népeség csupán egy töredékének számát állapíthatjuk meg.

De a mohácsi vész harmadik évtizedében a pozsonyi kamara, Magyarország pénzügyi-közigazgatási főhatósága olyan összeírást rendelt el, mely egyrészt a köznép adózó és nem adózó osztályait felöleli, másrészt pedig nem csupán egyes vidékekre, hanem I. Ferdinánd király területének legnagyobb részére kiterjed, s így nem megyei, hanem a legteljesebb mértékben országos jelentőségű. A régi Magyarország egyik legnevezetesebb documentuma ez az összeírás, mely 30 vármegye népesedési, gazdasági, birtok- és közigazgatási viszonyaiba mély és tanulságos bepillantást enged. Felöleli az őstermelő lakosságot egész teljességében, és kiterjed a nemességre is, a mennyiben faluról falura megmondja a birtokosok nevét, sőt birtokaik terjedelmét is, s így a földesurak, a földesúri családok számának megállapítását szintén lehetővé teszi. Az összeírás egy hatalmas, sok száz oldalra terjedő foliansot¹⁾ tesz, mely történetírásunk kimeríthetetlen kincses bányájában, az országos levéltárban őriztetik.

A vármegyék összeírásai, egy-kettőnek kivételével, mely korábbi évekből való, 1553-ban készültek. Nem törvény rendelte el fölvételüket. Ilyen ügyek még akkor egészen a közigazgatásnak engedték át, s a jelen esetben is a királyi kamara a saját gyakorlati szükségleteire készíteték. Ismerni akarta azon néposztályok állapotait, melyek közadóval járultak a kincstár szükségleteihez, s ismerni akarta azok számát is, kiknek a törvény valamely rendelkezése vagy a történeti fejlődés menete adómentességet juttatott. Itt sem formális népszámlálási anyag forog tehát fenn. Az összeírás egész más szempontokból készült. De azért mégis lehetővé teszi a lakosságot, ha nem is lélekszám, de a lakott telkek és családok vagy háztartások szerint megállapítani, s a nyert eredmények alapján azután a lélekszámot is kideríteni.

¹⁾ Orsz. Lev. Dicalis összeírások, 61. kötet.

Kik készítették az összeírást, az határozottan nincs megmondva. De kétségkívül ugyanazon hivatalos közegek, melyek a rendes jobbágyadó összeírását, kivetését, behajtását eszközölni szokták, s e célra minden egyes falut személyesen bejártak. Ezek a királyi rovók, a dicátorok voltak. Maradtak fenn már régiebb időkből dicatori összeírások, melyek a vidéki lakosságnak nemesak adózó, hanem adómentes rétegeit is pontosan és falvankint felüntetik. Fejérmegye egy fozslányra már 1543-ban ily módon íratott össze. 1548-ból már négy vármegye ilyen részletes összeírása, mely valóságos népszámlálás jelentőségével bír, ismeretes. Mindez azonban mégis csupán az illető vármegyék szempontjából fontos, s nem vet világot az egész ország vagy nagyobb részének népességére. — Ellenben 1553-ból már vannak adatok, melyek az akkori magyar királyság nagyobb felét felölelik, s olyan nagy területre kiterjednek, melynek népesedési viszonyai szolid és biztos alapot nyújtanak hazánk egész őstermelő lakosságának megállapítására.

Mikor 1553-ban az összeírás készült, szent István koronájának ősi területe nem mint a mohácsi vész óta három, hanem csupán két részre volt szakítva. — Délen és a Duna-Tisza közben fel Budáig és Esztergomig a török parancsolt ugyan, de minden többi vármegye Erdélyvel együtt újra a koronás magyar királyt, I. Ferdinándot uralta. — Csakhogy Erdély a rövid különválás alatt egész önállóvá fejlődött, s pénzügyileg ekkor sem a pozsonyi magyar kamara alatt állott, minnek következtében az utóbbi által eszközölt összeírás ő reá ki sem terjedt. A magyar vármegyék közül akkor 42 adózott,¹⁾ s így egészen vagy részben a Habsburg-házi királynak hódolt. De közülök csupán harminczről vannak oly kimutatások, melyek nem egyedül az adózó jobbágyságot, hanem a magánföldesúri hatalom alatt álló összes többi rétegeket felölelik, s így fejtegetéseim körébe tartoznak; de ezek közül is Szabolcs még 1549-ből, Somogyé 1550-ből való. E harmincz vármegye a Drávától fel Árváig, onnan éjszakra Beregen,

¹⁾ Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt című munkám 246—47. lapján az ez évben adózó vármegyék adószolgáltatásukkal együtt felsorolják.

Máramaroson és az erdélyi határig terjed, tehát az ország legkülönbözőbb vidékeit fölöeli.

Csakhogy az összeírások redjok nézve sem egészen teljeseek. Alig van vármegye, melyből néhány falu különböző okoknál fogva ki nem maradt volna. Sőt vannak vármegyék, melyek csak egy-egy foszlánnyal képviselvék az összeírásban. Így például Esztergomban összesen 17 helységet, Komáromban a várossal együtt 51 helységet irtak össze. Kimaradtak az összeírásból a teljesen adómentes falvak, melyek száma azonban jelentéktelen. Kimaradtak azok is, melyeket valami hatalmas úr, főleg várparancsnok nem engedett összeírni, s még több azok száma, hová az összeíró a török közelsége miatt el nem mehetett. Nógrádban 21, Borsodban 10 falut, Hevesben Gyöngyöst s a közeli 18 falut nem járhatta be a dicator, s így a két első megye 31 helysége teljesen, Gyöngyös és vidéke pedig annyiban maradt ki az összeírásból, hogy csupán a porták számát vették fel, a nem adózókat azonban kihagyták. Valószínűleg Zemplénből is maradtak ki egyes helységek, mert az adóporták száma csak 2,191¹/₂-re van téve, pedig az ugyanazon évi adó elszámolásában ¹) 2,458 ily porta szerepel.

Az összeírás egy másik jellemvonása az, hogy a legtöbb vármegyében más-más elvek szerint vitték keresztül. Néhol a legaprólékosabb megkülönböztetéseket teszik, s a legeltérőbb rovatokba sorozzák a jobbágylakosságot. Valami *kilenczven* rovat és elnevezés fordul elő a 30 összeírásban, természetesen nem mindenütt. A legtöbb összeíró megelégszik 15—20 rovatval, míg ellenben némelyik annyira viszi a lelkiismeretességet, hogy minden zsellérművesnek, habár csak egyet talált is a vármegyében, foglalkozása szerint külön rovatot nyit. A rovatok nagy számának főoka egyébiránt az, hogy sok összeíró egy és ugyanazon népelemet mindig más-más műszóval jelöl meg, a mi fárastóvá teszi az összegezést, megnehezíti az országos áttekintést.

Végül az összeírásnak egy harmadik jellemvonása, hogy nem népszámlálási czélból készült, s így a lakosság számára nézve nem ad közvetlen felvilágosítást. A lélekszámot sehol

¹) Idézett munkámban 247. lap.

sem tünteti föl, s csak kis részben adja a háztartások vagy családok — a kettőt fejtegetéseimben mindig azonosnak veszem — számát is. Első sorban azt jelöli meg, a mi az adózásnak közvetlenül alapul szolgálhatott, ez pedig a telek (*sessio*) s a kapu (*porta*). Háromféle eredményt nyújt tehát az összeírás, de mindegyikben van népesedési anyag, s ennek kiderítése és összegezése lesz jelen tanulmányom tárgya.

Előbb azonban a számtalan különböző rovat anyagát belső természetere vagy rokonsága szerint néhány főcategoriába kell gyűjtenem, hogy azután a végeredményeket megállapíthassam. Mert maga az összeírás ezt nem teszi, de ez nem hibája, hanem inkább előnye. Rendkívüli becsé épen óriási részletességében rejlik, s mikor ezer és ezer helység népességi viszonyait föltárja előttünk, sokkal többet ad, mint várni lehetne, mert feltünteti a birtokos nemesség vagyoni viszonyait, a jobbágyság minden elemét, ritka érdekes és tanulságos bepillantást nyújt a községi organizatióba, s sajátzerű közigazgatási képződésekkel ismertet meg bennünket, melyek akkor egyes vármegyék területén fennállottak, de azóta teljesen elenyésztek.

Az 1553-iki összeírás ezen roppant gazdag és sokoldalú forrásából ezúttal csak azon anyagot használok fel, mely a jobbágylakosság számára vet világot. E lakosság már akkor, igen kevés kivétellel, állandóan megtelepedve községekben élt. Csakhogy a magyar falusi község akkor még nem politikai, nem is közigazgatási, hanem tisztán földesúri intézmény volt. Ha valamelyik nemes úr donatiót nyert, s a kapott földbirtokot egészen vagy részben telkekre osztva, jobbágyokkal népesítette be, megalakult a jobbágy-község oly czélból, hogy a földesúr vagy gazdatisztje által kirendelt bíró hatósága alatt teljesítse úrbéri kötelezettségeit. Az államnak az ilyen községhez semmi köze sem volt, s a bíró nem végzett egyéb teendőt, mint a mely földesúra érdekeiből folyt.

Az állam csak később vette igénybe, még pedig először az adóügyben. Ez volt a falusi bíró első állami-administratív teendője, mely azonban legkevésbé sem változtatta meg hivatalának tulajdonképeni jellegét. Maradt azután is, a mi addig volt, a földesúr szolgálja vagy factotuma.

Ha valamely faluban örökség vagy üzleti transactiók következtében a birtokviszonyok módosultak, ha például egy falu két vagy több földesúrré lett, mindegyik úr — még ha testvérek voltak is — a saját jobbágynak külön birót rendelt, úgy, hogy némely faluban három-négy sőt több biró is volt, a földesurak száma s birtokaik terjedelme szerint. A kinek csak egy-két jobbágytelke volt valahol, az ezek számára természetesen nem tartott külön birót, mert ez is némi áldozattal járt, minthogy a földesúr a birónak speciális szolgálatai fejében némely kedvezményeket volt kénytelen nyújtani.

Minthogy az állam a birót az adóösszeírás és behajtás terén I. Ferdinánd óta már igen jelentékeny mértékben igénybe vette, telke után adómentességet engedett neki. Ez egyébiránt már nemzeti királyaink alatt megtörtént; akkor minden hász jobbágytelkek után egy a biró részére adómentes maradt, s így az összeírt telkek 5°/_o-ka élvezett e czímon adómentességet. I. Ferdinánd óta egyszerűen összeírták a birák számát. 28 vármegyében (Borsodban és Somogyban nincsenek külön kimutatva) 3,412¹/₂ lakott telek élvezett a birói kiváltság czímén adómentességet.

E szám az egyes vármegyék szerint következőleg oszlik meg:

Pozsony	222	Torna	25
Nyitra	266	Zemplén	361
Komárom	40	Ung	93
Esztergom	16	Máramaros	56 ¹ / ₂
Nógrád	128 ¹ / ₂	Bereg	127
Heves	25	Szathmár	506
Gömör	131	Szaboles	446
Árva	15 ¹ / ₂	Kraszna	64
Turóc	31 ¹ / ₂	Közép-Szolnok	85
Liptó	30 ¹ / ₂	Mosony	33
Zólyom	65	Győr	13 ¹ / ₂
Szepes	74 ¹ / ₂	Sopron	96
Sáros	180 ¹ / ₂	Vas	184 ¹ / ₂
Ugocsa	2	Zala	94
		Összesen	3412 ¹ / ₂

Mint ez összeállítás első pillanatra mutatja, a birák száma, s az egyes vármegyékben levő községek száma egyáltalán nem fedezi egymást. A birák száma néhol több, néhol kevesebb a falvaknál. Ez szoros kapcsolatban áll a nemesség birtokviszonyaival. Minthogy a bíróság a földesurra is teherrel járt, csak a nagyobb falvakba rendelt birót, ki azután a szomszédos kisebb falvakban is működött, melyek tehát saját maguknak nem kaptak birót, hanem a nagyobbaknak úgy szólván filiálisai voltak. Sok vármegyében az összeírás nem is községek, hanem inkább földesurak szerint történt, a mennyiben 3—4 szomszédos falut is összefoglaltak, s kimutatták, hogy ennek vagy amannak a családnak milyen birtoka van bennök; azután ugyane csoportból egy falut kihagytak, s egy másikat vettek be helyére, s kimutatták, hogy ebben a csoportban viszont minő birtoka van egy másik családnak. Ennek következtében némely vármegye egész jobbágy-lakosságának számát meg lehet ugyan állapítani, de nem a megye egyes helységeinek lakosságát külön-külön. Általában azon vármegyékben, hol a nagybirtok túlsúlyban volt, a birák száma kevesebbet tett a községeknél. Ellenben azon vármegyékben, hol a földbirtok nagyban megoszlott, hol a közép nemesség már domináló állást foglalt el, például Szathmárban és Szabolesban, ott a birák száma jóval több a községeknél, melyek némelyikében, a mint több uraságé volt, több biró is működött.

A falusi birói intézmény egyik válfaja a soltészség — scultetia, scultetus — és a kenézség. Ez utóbbi csupán két községben említetik Beregben, míg soltészségek öt vármegye területén fordulnak elő, és pedig Árvaiban 4, Turóczban 3, Sárosban 86, Zemplében 136 és Ungban 47, összesen 276 faluban. Az összeíró mindig szigorúan megkülönbözteti a judexet, és a scultetust, mi kétségtelen jele annak, hogy a kettő között lényegesnek tartották az eltérést.

A soltészségen kívül két vármegyében: Szathmárban és Vasban egészen más természetű alakulatokkal találkozunk, melyek kétségkívül nem a földesurasági, hanem a régi honvédelmi viszonyokból képződtek. — Szathmár vármegye harmadik járásában négy vajdaság — waiwodatus — mind-

egyik 5—10 faluból álló létezett, Géres, Megyer, Homoród, Farkasaszó, Remetemező vidékén. Itt a vajda volt a földesúr. Vasban a németújvári vár tartozékában megvolt az Őrség, mely tizenhat faluból állt egy őrnagy főnöksége alatt. Volt ezenkívül két valpotság. Az egyiknek területén 7 falucsoport — judicatus — melyek mindegyikében 6—8 helység volt, a második 15 ilyen falucsoportból állt. Ezenkívül a németújvári várhoz egy, a lékai várhoz négy ilyen judicatus tartozott. Ez alakulatok bizonyára régi honvédelmi szervezetünk rudimentaris maradványai voltak.

Mint a birák, akképen törvényes adómentességet élveztek először azok, kiknek háza leégett, másodsor azok, kik akár pusztá, akár égett telken új házat építettek. Régi, s mindig megújított törvény biztosította nekik e mentességet, s hogy számukat ismerni lehessen, az 1553-ki összeírás minden egyes faluban feltünteti az égett vagy új házak — ez utóbbiak három évi adómentességet élveztek — számát. A nevezett évben az égett házak száma 27 vármegyében 1,025, az új házak száma 30 vármegyében 9,384 $\frac{1}{2}$ volt, s a ház itt is egyjelentőségű a jobbágytelekkel, mint az az összeírás részleteiből kétségtelenül kitűnik. Megyénként az eredmény következőleg alakul:

	új ház	égett ház
Pozsony	458	210
Nyitra	593	138
Komárom	117	9
Esztergom	1	nincs összeírva
Nógrád	141	29
Heves	50	2
Borsod	103	14
Gömör	207	nincs összeírva
Árva	3	3
Turócz	37	15
Liptó	6	28
Zólyom	84	4
Szepes	36	37
Sáros	110	20
Torna	32	nincs összeírva

Zemplén	166	110
Ung	23	3
Ugocea	77	13
Máramaros	105	6
Bereg	330	33
Szathmár	953	130
Szabolcs	756	48
Kraszna	477	12
Közép-Szolnok	883	35
Mosony	109	9
Győr	97 $\frac{1}{2}$	4
Sopron	573	11
Vas	1114	91
Zala	1617	8
Somogy	126	3
Összesen	9384 $\frac{1}{2}$	1025

A birák, az égett és új házak után adómentességet élvező telkek száma tehát összesen 12,822 volt, melyhez hozzáadandó azon jobbágytelkek és malmok száma, melyek rendszeren adóztak, s e célból úgynevezett portákba irattak össze. A fejtegetéseim alpjául szolgáló összeírás a 30 vármegye portáinak számát következőleg állapítja meg:

	jobbágyporta	malomporta
Pozsony	3265	60
Nyitra	4609 $\frac{1}{2}$	36
Komárom	506 $\frac{1}{2}$	10
Esztergom	142	1
Nógrád	1652	55
Heves	912	3
Gömör	1882	nincs összeírva
Borsod	1473 $\frac{1}{2}$	33 $\frac{1}{2}$
Árva	160 $\frac{1}{2}$	nincs összeírva
Turócz	584	10
Liptó	360	2
Zólyom	1040	22
Szepes	1026 $\frac{1}{2}$	nincs összeírva

Sáros	1390 ^{1/2}	46 ^{1/2}
Torna	325 ^{1/2}	20
Zemplén	2191 ^{1/2}	8
Ung	627	5
Ugocsa	596	nincs összeírva
Máramaros	941 ^{1/2}	nincs összeírva
Bereg	1176 ^{1/2}	3
Szathmár	3416	1
Szabolcs	3824	nincs összeírva
Kraszna	831 ^{1/2}	»
Közép-Szolnok	1273 ^{1/2}	»
Mosony	739	»
Győr	238	»
Sopron	1279	10
Vas	3663 ^{1/2}	106
Zala	5171 ^{1/2}	153
Somogy	1229	2
Összesen	46527	587

Az eddig összegezett rovatokban a jobbágylakosság azon elemei szerepelnek, melyek az állami adózás keretébe tartoztak, vagyis birtak először is olyan művelés alatt álló földterülettel, másodsor pedig annyi ingó vagyonnal, minőt a törvény az országgyűlésileg megszavazott közadó alapjául megjelölt. A tényleg adózók száma a malmokkal 47,114 portára, azoké pedig, kik kiváltságaik értelmében állandóan vagy meghatározott időre mentességet élveztek, de különben birtak mindkét qualificatioval, melyhez az adókötelezettség fűződött, 12,822-re ment.

Ezzel azonban még nincs kimerítve az adózás keretébe tartozó jobbágy nép száma. Marad még egy más csoport is. Ide tartoznak a szabadosok (libertini), kik mintegy átmene-tül szolgálnak az adózó osztályból a nem-adózóba, mert 1553-ban már nem mindenütt ismerték el mentességeket, s több helyt egyszerűen beosztották őket is az adózó jobbágyportákba. Szabadosok — jobbágyok és zsellérek — akadtak minden vármegyében. Azokat nevezték libertinusoknak, kiknek telkeit, s ha zsellérek voltak, személyét a földesúr bizonyos

külön szolgálatok fejében a rendes úrbéri kötelezettségek aló felmentette, és kik, minthogy az adóösszeírások alapjául az úrbériség szolgált, ennek következtében állami adómentességet is élveztek. Kihagyatván az úrbéresek lajstromából, a közadó-lajstromokba sem jutottak bele. Csakhogy a kinestár természetesen rossz szemmel nézte ez állapotokat, melyek számos visszaélésre és kijátszásra vezethettek, mert ha a földesúr kissé bőkezűen osztogatta a kiváltságot, ezzel nagyon érzékenyen kirosíthatta az állam adójövedelmeit. A kamara tehát, mihelyt tekintélye szilárdulni kezdett, vonakodott az ily magánkiváltságok érvényét elismerni, s 1553-ban a szabadosokat, a mennyiben volt annyi ingó vagyonuk, mint a törvény megszabta, már lehetőleg bevétette a rendes portalis adózás keretébe. Néhol a szabadost egyszerűen a többi jobbágyok közé osztották, másutt szintén megadóztatták, de mégis külön kimutatták a szabados portákat. Így történt például Pozsonyban, hol az összeírás kilencz helységben 17 — a vármegye portaszámában már szereplő — szabados portát tüntet ki.

Akadtt azonban néhány vármegye, hol a szabadosok adómentessége még ez időben is fennállott. Szabadosnak ki van mutatva:

Nógrád	17
Gömör	45 ^{1/2}
Árva	1
Liptó	24
Zólyom	8
Sáros	3
Ugocsa	14
Bereg	697
Összesen	779 ^{1/2}

E szabados telkekhez járul még Zemplénben 26 ruthén telek, (porta sclavorum) vagyis összesen 805^{1/2} adómentes telek, melyvel az adómentes telkek száma 14,627^{1/2}-ren övekszik. Ezzel egybevetve a tényleg adózó 47,114 portát, kitűnik, hogy a fejtegetéseim körébe tartozó 30 vármegyében az adóképeséggel bíró jobbágylakosság 30%-a bizonyos kiváltság következtében adómentességet élvezett, vagyis minden száz

portára még körülbelül 30 lakott jobbágytelek esik, a mely adózhatott volna, de különböző körülményeknél fogva e teher-től mentve maradt.

Az 1553-iki összeírás rendkívüli értéke azonban abban rejlik, hogy nem csupán a jobbágytelkekről, s vele az igazi földműves lakosságról, hanem a köznép többi osztályairól is felvilágosítást ad. A jobbágy mindig földesúri telken ült, s habár e telek felosztott fél-, harmad- és negyed, sőt néha kisebb részekre, folyton megtartotta eredeti jellegét, mely abban állt, hogy művelője a készpénzfizetésen és munkán kívül, melyet az urbariumok szabatosan megállapítottak, első sorban telke, földbirtoka termékeiből, a kilenczeddel elégitette ki földesurának járó tartozásait. A jobbágytság mellett azonban voltak oly néprétegek, melyek nem ilyen telken éltek, s még ha némi gazdálkodást folytattak, akkor is leginkább kézi munkájokkal és bérrel adóztak földesuroknak. Ezek általánosságban a zsellérek. Némelyiknek volt ugyan háza, telke és szőleje, mint régi törvényeink említik. Soknak azonban csak háza, soknak még saját háza sem volt, s ezeket nevezték a más hátán lakóknak. A zselléreket tehát telkek szerint csak kevés helyen lehetett összeírni. Az ő számlálásuk általánosságban családok vagy helyesebben háztartások szerint történt.

Az 1553-iki összeírásban a zsellérség tömege két főrovatba van összefoglalva. Egyes vármegyék szabatosan és pontosan külön osztályba foglalták s megkülönböztették a szegényektől (pauperes), kiknek kategóriájába a törvény szerint azon jobbágy tartozott, a kinek ingó vagyona még hat forintnyi értéket sem tett. Minthogy azonban a zsellérek nagy része szintén szegény volt, sok vármegye őket is a pauperes rovatába vette fel, a mennyiben valami különös foglalkozást nem folytattak, mert ezek ismét más kategóriába estek. Ez eljárás azonban a törvény szempontjából nem volt correct, mert a szegény jobbágy és a zsellér közt lényeges volt a különbség. A jobbágy, még ha szegény volt is, mindig telken ült, míg a zsellér nem. Őt ház vagy család szerint irták össze. De mivel az összeírások igen sok helyt együvé foglalják őket, én is kénytelen vagyok velök együttesen foglalkozni.

A zsellérek és szegények száma az egyes vármegyékben következő:

	zsellér	szegény
Pozsony	1904	—
Nyitra	710	56
Komárom	175	—
Esztergom	172	—
Nógrád	1952	—
Heves	431	—
Borsod	1223	—
Gömör	1166	—
Árva	50	30
Turóc	241	32
Liptó	41	23
Zólyom	339	151
Szepes	631	20
Sáros	1419 ^{1/2}	139
Torna	277	—
Zemplén	1486	324
Ung	803	83
Ugocsa	80	517
Máramaros	31	177
Bereg	47	97
Szathmár	—	3970
Szabolcs	—	2631
Kraszna	—	1122
Közép-Szolnok	11	1793
Mosony	110	2
Győr	125	—
Sopron	716	200
Vas	2898	—
Zala	3643	—
Somogy	22	1630
Összesen 19803 ^{1/2}		12997.

A két rovat mindegyikében van szegény jobbágy, kit telek szerint irtak össze, míg a zsellér összeírása háztartás szerint történt. Ehhez járul, hogy Hevesben Gyöngyös kör-

nyékén 18 faluban a nem adózó lakosságot össze sem irták, s így a zsellérek és szegények száma mindenesetre nagyobb volt, mint a mennyi tényleg ki van mutatva. Mind ezt szem előtt tartva, a 32,800¹/₂ szegény és zsellér czímen a 30 vármegyében szereplő főösszeg némi helyesbítést igényel a zsellérek és szegények között való felosztásban, mire alantabb figyelemmel is leszek.

A zsellérek — részben a jobbágyok, mert a földesurak őket is alkalmazták némely udvari szolgáltatokra — igen népes csoportja azokat öleli fel, kik vagy bizonyos állandó foglalkozást űztek vagy pedig bármely más okból nem vétettek fel az eddig felsorolt rovatokba. Ezeknél az 1553-iki összeírás készítői egyik-másik vármegyében a legaprólékosabb megkülönböztetést teszik, s néhol minden egyes zsellér- vagy jobbágy-iparost, szabót, pintért, sőt kocsist külön felsorolnak. Néhol külön kimutatják a pásztorokat (pastor communis), nem a pásztorokká, tisztán baromtenyésztéssel foglalkozó elemeket, hanem az egyes falvak nyájainak, esordáinak vagy szőleinek őrzőit. Fel van véve: Pozsony vármegyében 194, Nógrádban 4, Turóczban 3, Zemplénben 8, Ungban 1, Beregben 3, Mosonyban 16, összesen 229 falusi pásztor.

Más vármegyékben a béresek (mercenarii) számára jutottak önálló rovatok. Összeirtak Pozsonyban 2, Nógrádban 1, Sárosban 3, Zemplénben 25, Ungban 60, Máramarosban 15, Beregben 12, Vasban 18 és Somogyban 15, összesen 151 bérest.

Mind ezeknél sokkal jelentékenyebb a szolgálórenden levők (servi, servitores) száma, kik a legtöbb vármegyében külön összeíratlak. E rovatban ki vannak 22 megyében mutatva:

Pozsony	75	Ung	41
Nyitra	24	Máramaros . . .	1
Nógrád	18	Szathmár . . .	387
Borsod	32	Szabolcs . . .	431
Gömör	79	Kraszna . . .	155
Árva	7	Közép-Szolnok	164

Turócz	10	Mosony	3
Liptó	20	Győr	3
Sáros	48	Sopron	143
Torna	41	Vas	405
Zemplén	61	Zala	753
		Összesen	2901

Minden valószínűség szerint több vármegye e rovatba vette fel a béresek és pásztorokat is, mert a szolgálórenden levők száma ott a legnagyobb, hol a másik két rovatbelieké esekély, s megfordítva — például Pozsonynál — ott apad, hol pásztorok és béresek külön kimutatvák. A szolgáló főösszege azonban már mindenesetre nem a telkek, hanem a családok számát jelzi épen úgy, mint a pásztorok és béresek rovata szintén a családok számát tünteti föl.

A családok közé tartozik továbbá Nógrád 8 cliense és 1 szabados zsellére, Árva 18 új zsellére, Pozsonyban 8 család, mely újonnan épült viskókban (turrigula nova habentes) lakott, 4 hospitans ugyanott, Zólyomban 2 várszabados (libertini castri), ugyanott 2, Sárosban 3, Győrben 3 menekült, Zólyomban a polgároknál lakó 8 zsellér, Pozsonyban 3 koresmaház lakója, Nógrád, Borsod, Bereg, Mosony, Sopron és Somogy vármegyékben egy-egy, Liptóban 2 vámos (teloneator), Mosonyban 2, Sopronban 1 harminczadház lakója, összesen 70 család.

Ellenben bajosabb eligazodni az összeírás két más rovatán. Ezek a praediumok és allodiumok. Puszta vagy praedium egyedül Nógrádban és pedig 46 van kimutatva, s a mennyire kivehető, az ott dolgozó munkások már más rovatokba, a hová valók voltak, vétettek fel. Ellenben kétes a dolog az allodiumoknál. Ki van mutatva allodium vagyis a nemesek majorsági birtoka: Nyitrában 1, Nógrádban 1, Árvában 1, Turóczban 2, Liptóban 17, Zólyomban 1, Sárosban 22, Tornában 1, Zemplénben 20, Ungban 4, Máramarosban 8, Mosonyban 1, Sopronban 20, Vasban 40, Zalában 20, összesen 159. Hogy e szám nem teljes, hogy a nemesi birtoktestek száma jóval nagyobb volt, az kétségtelen. De még a kimutatott 159 nemesi birtok utáni népesség meghatározása is

nagyon bajos, mert az ott alkalmazottak már valószínűleg föl vannak véve a szolgák, béresek stb. rovatába. Néhol azonban külön említetik egy-egy allodiator, valami ispánféle gazdasági alkalmazott, s azért e czímen is föl kell venni átlag egy-egy családot, a mi sok már azért sem lehet, mert az allodiumok száma a 30 vármegyében mindenesetre lényegesen többre mehetett.

A nemesek kuriái kívül, melyek csupán öt vármegyéből (Heves 28, Máramaros 58, Közép-Szolnok 16, Vas 22, Somogy 3) vannak kimutatva, fordulnak még elő különböző rovatokban házak és viskók (turrigula). Így például Pozsonyban, hová akkor Horvátországból telepítettek némi jobbágyságot, 5 horvát említetik, a ki akkor új házat épített (croati nunc domus aedificantes) és 35 olyan, a ki új viskóban lakik (croati in novis turrigulis). Árvában 9, Liptóban 1 pásztor ember (valachus), Nyitrában 25 ház, melyekben új keresztyén lakik (domus anabaptistarum), továbbá Pozsonyban 1, Nyitrában 19, Vasban 1 nemesi ház (domus nobilium), Nógrádban 3, Liptóban 1, Sopronban 2, Vasban 3 (domus officialis), Liptóban 2 várnáz, Beregben 1 törvényház (domus sedis iudicii) van kimutatva, melyek mindegyikére legalább egy-egy jobbágycsalád is esik, különben semmi ok sem lett volna azokat az összeírásba fölvenni.

Végre az összeírásokban bizonyos népelemek foglalkozásuk szerint vannak felsorolva. Itt a következők szerepelnek:

Ór (vigilator) Nógrádban 1, Zemplénben 8, Ungban 3, Vasban 17, összesen 29.

Kulesár (claviger) Nógrádban 1, Zemplénben 3, Ungban 2, Máramarosban 1, Vasban 5, összesen 12.

Halász (piscator) Árvában 3, Turóczban 1, Liptóban 4, Sárosban 1, Ungban 1, Mosonyban 1, Somogyban 3, összesen 14.

Kovács (faber) Turóczban 1, Sárosban 1, Zemplénben 1, Somogyban 1, Vasban 3, összesen 7.

Kertész (hortulanus) Turóczban 28, Zemplénben 1, Ungban 1, Vasban 2, összesen 32.

Serföző (braxator cerevisiae) Liptóban 1.

Vadász (venator castri) Zólyomban 1.

Szénégető (carbonarii) Szepesben 95, Máramarosban 1, Vasban 1, összesen 97.

Fürdős (illetve egy-egy fürdőház) Sárosban 1, Máramarosban 1, összesen 2.

Gyalog katonáskodó jobbágy Zemplénben 64.

Kukta (cocus) Zemplénben 1, Máramarosban 1, Sopronban 7, összesen 9.

Bodnár Zemplénben 1, Beregben 2, Vasban 2, összesen 5.

Borbély Zemplénben 1.

Szabó Zemplénben 1, Vasban 3, összesen 4.

Kocsis (agazo) Zemplénben 2, Vasban 5, Sopronban 1, összesen 8.

Batykó — ruthén pap — Ungban 12 és Beregben 1 pópa, összesen 13.

Hajós (nautista) Máramarosban 12.

Kővágó (lapicida) Vasban 5.

Factor Vasban 5.

Mészáros Vasban 1, Somogyban 2, összesen 3.

Ács (ligni faber) Somogyban 1.

Takács (textor) Vasban 1.

Itt tehát az akkori vidéki mesteremberek száma is fel van tüntetve. Csakhogy e szám oly csekélynek és töredékesnek látszik, hogy semmiestre sem az iparosok összegét tünteti föl, mert sok közülök a zselérek, szolgák, szabadosok stb. rovatában szerepel. Ammit azonban a fentebbi kimutatás mégis jelez, hogy falusi kézművesek száma valami nagy épen nem lehetett, mert az iparos elem lehetőleg a városban húzódott meg.

A máramarosi sóbányászat viszonyaira világot vetnek a következő adatok: E vármegyében összeíratott numerator salium 1, lapetista 1, imp. salium 1, kepelista 8, sóvágó (eisores salium) 48, cormanista 3, praebendás 5, összesen 67.

Végül összeíratott olyan egyén, ki az eddigi rovatokban nem szerepel Zólyomban 9 várszolga, Zemplénben 6, Sopronban 12, Vasban 40, Somogyban 8 portarius, Sopronban 1 magister cedium, Vasban 1 őrnagy, 1 más katona, összesen 78 ember.

Az itt felsoroltak száma vármegyék szerint következő:

Pozsony	327	Ung	125
Nyitra	69	Máramaros	107
Nógrád	39	Bereg	20
Borsod	32	Szathmár	387
Gömör	79	Szabolcs	431
Árva	38	Kraszna	155
Turóc	45	Közép-Szolnok	164
Liptó	48	Mosony	24
Zólyom	23	Győr	6
Szepes	95	Sopron	188
Sáros	79	Vas	559
Torna	72	Zala	773
Zemplén	203	Somogy	31
		Összesen	4119

Komárom-, Észtergom-, Heves- és Ugoesavármegyékben az említett rovatok teljesen hiányoznak s a lakosság ezen rétegei valószínűleg a többi rovatok alatt foglaltattak össze, vagy pedig fel sem vették a számlálásba.

Ezzel összegeztem az 1553-iki összeírás őriási számtömegének végeredményeit. A 30 vármegyében összeíratott:

Bíró	3412 $\frac{1}{2}$ telek.
Új ház	9384 $\frac{1}{2}$ „
Égett ház	1025 „
Jobbágyporta	46,527.
Malomporta	587.
Zsellér	19,803 $\frac{1}{2}$.
Szegény	12,997.
Szabados	805 $\frac{1}{2}$ telek.
Más lakó	4119 család.

A kilencz rovat, mint látható, nagyon heterogen adatokat tartalmaz. Szó van házról, portáról, családról s míg némelyik rovat egyenesen megmondja, hogy telek, porta vagy család van-e benne kimutatva, némelyeknél ez épen nem világos s a dolog természete azt jelzi, hogy család és telek vegyest

találkozik benne. Ez a látszólagos zűrzavar egyszerűen annak folyamánya, hogy az összeírás nem népszámlálási célokból készült. Annak az érdeknek, melynek szolgált, az adózásnak elég volt a telekszám ismerete, s családok vagy helyesebben önálló háztartások szerint a lakosságnak csak azon rétege iratott össze, mely nem mezőgazdasággal foglalkozott, melyet tehát a telek alapján össze sem lehetett írni. De valamint a család, akképen a ház, a telek és porta is rejt magában bizonyos népesedési anyagot s noha egyik sem nyújt annyira feltétlenül biztos eredményeket, mint a lélekszám összeírása adhatna, hozzávetőleg, megközelítőleg ki lehet belőlök a jobbágylakosság egész számát deríteni.

Mit értettek 1553-ban ház, telek vagy porta alatt, azt ma már teljes biztossággal meghatározhatjuk. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a házzal most nem tágas értelmében mint általános lakóhelylyel, hanem, mint az adózásban szereplő specialis tényezővel foglalkozom. E szűkebb értelemben itt csupán a lakott jobbágyházakat és pedig azokat, melyek bizonyos körülmények következtében hosszabb-rövidebb időre adómentességet élveztek, veszem figyelembe. Hyenek az égett és az új jobbágyházak. Hogy ezen házakat mindig azonosaknak vették a jobbágytelekkel, az az I. Ferdinánd korabeli számtalan adóösszeírásból feltétlen biztossággal kitünik.¹⁾ A ház szót, mely a telek fogalmának csak egyik részét alkotja, az egész telek megjelölésére használták, és pedig azért, mert tényleg nem a telek égett le, vagy épült fel, hanem mindig csupán a hozzátartozó lakóhely, a ház. E tekintetben az ország minden vidékén egyenlő volt a gyakorlat. Az a jobbágy, a ki pusztá telken új házat emelt, vagy a ki tűzvész áldozatiul esett házát újra felépítette, mint ideiglenes adómentes az említett két rovat egyikébe került s e rovatok a ház alatt a telket

¹⁾ Ennek bizonyítékául a szak közül csak a következőket idézem: Pozsonyvármegye 1557-iki összeírását a dicator következőleg összegezte: Összeíratott *mindenféle* porta 5287 $\frac{1}{4}$; ebből lemegy szőkevények, szegény, új és égett házak *címén* 2043 $\frac{1}{4}$, marad fizető porta 3223 $\frac{1}{2}$. Volt továbbá 1049 zsellérház. 1553-ban volt Turócban *mindenféle* porta 601; ebből lemegy pusztá és égett házak *címén* 48 $\frac{1}{4}$, hátralékos 82 $\frac{1}{2}$; fizet 470 porta. Orsz. Lev. Dicialis összeírás 31. és 46. kötetei.

értik, mely lehetett fél vagy negyedés, a mint a rovatok gyakran mutatnak ki fél házakat. Ez azonban nem azt jelenti, hogy egyik-másik jobbágy csak fél házat épített, vagy háza csak fele részben égett le, hanem azt, hogy csupán fél külső telek tartozott hozzá.

Az égett és új házak tehát egyszerűen a jobbágytelek rovatába tartoznak, s most még csak az van hátra, hogy a telek és a porta egymáshoz való viszonyát földerítsük. Törvény szerint a XVI. század derekán s általában I. Ferdinánd alatt elvileg a kettő között nem forgott fenn különbség. A törvény a XV. század óta az *egész* jobbágytelket mindig azonosnak vette a portával, mint az az 1492: 20. t.-cz. 3. kikezdéséből, az 1498: 16. törvényezikkből s az 1554-ki országgyűlési végzeményekből világosan kitűnik. A törvény gyakran említi, hogy a jobbágyság telek, azaz porta szerint adózzék s ezzel világosan megmondja, hogy a kettő azonos fogalom, s hogy egy egész lakott telek azonos egy-egy portával. Hogy a gyakorlatban is akképen értelmezték e fogalmat, azt számtalan egykorú följegyzéssel lehet igazolni. Ezt világosan jelzi az 1542-iki adó elszámolása. Akkor 24 vármegyében 44,126 fizető porta volt. Ugyanakkor magok a földesurak is fizettek adót, még pedig minden jobbágytelkek értékének hatvanadrésztét. Ez érték a Verbőczy-féle örökbecsű szerint 40 magyar forintot tett. Minthogy hatvanad czímén valami 31,000 frt folyt be, világos, hogy ugyanannyi telek után történt a fizetés, a hány porta volt — ámbár, minthogy az elszámolás az egyes vármegyékben nagyon eltérő módon történt, az eredmény nem állapítható meg teljes szabatosággal az ország minden vármegyéjére.

Kisebb területekről azonban egyes ránk maradt összeírások egészen precíz eredményt nyújtanak s minden kétséget eloszlatnak arra nézve, hogy I. Ferdinánd alatt a törvény és a gyakorlat az egész jobbágytelket azonosnak vette a portával. Így például 1548-ban Dobronya vára tartozékait a földesúri szolgálatok szempontjából írták össze. Az urbarium ¹⁾ szerint volt Bucha helységben 19 lakott és 2 pusztá, összesen

¹⁾ Orsz. Lev. Lymbus III. sor. 5.

21 telek. Az általam használt 1553-ki összeírás ugyanott 19 portát, 1 malom- s 1 bírótelket, összesen ismét 21 telket, Plesoveczben az 1548-ki urbarium 36 jobbágytelket, az 1553-iki összeírás 24 portát, 1 malomportát, 1 bírót, 5 új, 2 égett és 3 pusztá, vagyis összesen 36 telket, a várhoz tartozó összes tíz helység (a két említetten kívül Zaaz, Dobronya, Bábaszók, Dubova, Seleznyik, Ostroluka, Thurova, Breznyicska) 1548-ban 164 jobbágytelket, 1553-ban 116 portát, 5 malomportát, 7 bírót, 12 új, 2 égett, 25 szegény jobbágyot, összesen 167 telket mutat ki.

A leghatározottabban kitűnik a porta és a telek azonosága Sáros vára tartozékainak összeírásából. Megyen, Sethék, Rádiska, Rosanka, Kuchyn, Némethfalva, Porubka, Hankwágás falvakban és Sáros mezővárosban összeíratott az általam használt 1553-iki adatok szerint 91 jobbágyporta, 2 malomporta, 6 bírót, 15 új és 13 égett ház, vagyis 127 telek. A pár évvel később, 1556—7-ben készült urbarium szerint pedig vala e helységekben (demptis inquilinis et sessionibus desertis) 127 egész jobbágytelek, vagyis ugyanannyi. Mind ezek — s sok más adat, melyet lehetetlen idéznom — kétségtelenné teszik, hogy I. Ferdinánd alatt egy porta teljesen azonos volt egy lakott egész jobbágytelekkel s így tehát mind az, a mi az 1553-iki összeírásban jobbágyház, jobbágytelek és jobbágyporta névvel előfordúl, egyetlen rovatba csoportosítható.

De ha a fogalmak azonosak, méltán felmerülhet a kérdés, miért nem használták megjelölésökre az egykorúak is egy és ugyanazon műszót, s mi szükség volt e háromféle kifejezéssel jelölni meg őket? Erre csakugyan szükség volt. A házakról már megmondottam, miért? A ház ég el és nem a telek, a ház az, melyet újra felépítenek. De volt a telek és a porta közt is egész lényeges különbség, csak hogy *tisztán adóügyi*, nem pedig olyan tekintetben, mely jelen fejtegetéseimben is figyelembe jöhet. Telek és porta ugyanazon terjedelmű jobbágytelket jeleznek. A különbség közöttük nem ebben, nem is lakóik számában, hanem *csupán a jobbágybirtokos vagyonosságában rejlik*. A telek tisztán *földesúri*, a porta tisztán *adóügyi* fogalom. A földesúrnak minden jobbágy fizetett évi bért pénzben,

terményben és munkában. De az államnak csak az az egész telkes jobbágy adózott, a ki bizonyos vagyonminimummal bírt, melyet a törvény 3 frttól egész 10 frtig, rendszeren azonban 6 frtban állapított meg. Az a jobbágytelek ment tehát portaszámba, melynek parasztbirtokosa az ingatlanon kívül még legalább 6 frtnyi ingó vagyonnal rendelkezett. A telek és porta között ez időben tehát tisztán csak vagyoni különbség forgott fenn, s a kimutatott portaszámban a jobbágyságnak módosabb, a telkekében pedig szegényebb, vagy bizonyos körülmények miatt adómentes része van feltüntetve. Ezáltal azonban nem a vagyon, nem is az adózás, hanem egyedül a népesség szempontjából vizsgálom a porta és a telek közti viszonyt, s ebből a szempontból, a mint a jobbágyház azonos a jobbágytelekkel, úgy ez utóbbi is teljesen azonos a portával, s így a három különböző rovat számeredményei egyszerűen egyetlen rovatba, a telek rovatába csoportosíthatók.¹⁾ Az ide tartozókat (bíró, új és égett ház, jobbágy, malom, szabados-porta) összeadva 61,741 $\frac{1}{2}$ lakott telket kapunk, míg a családok (zsellér, szegény, más lakos) száma 36,919 $\frac{1}{2}$. Csakhogy ez utóbbi csoportban is igen sok telek van, mert mint jeleztem, a szegény vagyis 6 frt vagyonnal nem bíró s így adómentes jobbágyokat némelyik vármegye egyszerűen a zsellérek közé vette. Az összeíró nem tett a kettő közt különbséget s vagy a

¹⁾ Nem szenved azonban kétséget, hogy már ez időben főleg ott, hol a nép jobban ki volt téve a háború pusztításainak, a hol tehát igen nagy mértékben elszegényedett, két, sőt több egész jobbágytelket számítottak egy portába. Így például (Tolna-Baranyamegyében) Ztarában és a hozzátartozó 8 faluban 1559-ben volt összesen 61 lakott telek, mely 31 portának, Wajka-Szentmártonban volt 44 telek, mely 1557/9-ben 28 portának, Mányokban 12 telek, mely 10 portának, Tytewshen 18 telek, mely 1557/9-ben 6, illetve 7, Gherdyben 26 telek, mely 4 $\frac{1}{2}$, Maysán 15 telek, mely 15, Zakadanton 20 telek, mely 3, Glengen 24 telek, mely 6, Aranyos-Paaxdanban 28 $\frac{1}{2}$ telek, mely 6, Bycherden 20 telek, mely 12, Zalaatán 12 telek, mely 10, Somonban 25 telek, mely 6, Zentkyralon 26 telek, mely 9, Kezawn 5 telek, mely 4 $\frac{1}{2}$, Csonka-Mindszenten 12 telek, mely 4, Iregen 16 telek, mely 4 $\frac{1}{2}$ portának számított. Mint ez idézetek mutatják, a porták kiszámításánál a legkülönbözőbb kules alkalmaztatott. Ez azonban mégis inkább csak ott történt, hol az ellenség pusztításai az egész telek birtokosait képtelenné tették arra, hogy maga viselje egy porta adóját. A fentebbi adatok Koller: Episc. Quinquesecl. VI.

zselléreket a szegények, vagy a szegényeket a zsellérek rovatába helyezte. Mennyi itt a telek és mennyi a család, az határozottan meg nem állapítható. De mivel azon vármegyében, hol a szegény jobbágyokat külön összeírták, számuk meghaladja a három ezeret, semmiesetre sem lesz sok, ha a családokból valami 5000-et a telek csoportjába helyezünk át, s ez utóbbi csoportot kerekszámban 66,000-ben, a családokét 32,000-ben állapítjuk meg.

Mind ezek után az 1553-iki összeírás tengernyi számadatai és sokféle rovatai immár két főcsoportba vannak redukálva. Az egyik a *család*, a másik a *telek*.

A családnál a lélekszám megközelítő kiderítése nem okoz nagyobb nehézséget. Arra nézve, hogy a XVI. században nálunk egy család alatt általánosságban hány embert értettek, hogy a család átlagszámát egykorúak mennyire tették, nincs ugyan adatunk. A modern statisztikai tudomány azonban ezt az átlagot ötben állapítja meg, saját vizsgálataim pedig azon meggyőződésre vezettek, hogy ez a modern átlag a régi viszonyokra is alkalmazható.

Egyik régibb tanulmányomban,¹⁾ mely az országnak 1598-iki népességével foglalkozik, egy 1671-iki hivatalos adat nyomán ez átlagszámot négynek vettem ugyan, de időközben tett kutatásaim meggyőztek arról, hogy ez a szám, legalább a XVI. század közepét tekintve, föltétlenül csekély.

Maradtak reánk ugyanis egyes olyan összeírások, melyekben valamely falu lakossága először családok szerint, azután ismét minden egyes család tagjainak száma szerint fel van sorolva. Még nem nagy ugyan azon efféle iratok száma, melyek a levéltárak homályából előkerültek s nem nyújtanak szilárd alapot arra, hogy az egész országra érvényes átlagszámot construáljunk belőlök. Annyit azonban mindenesetre jeleznek, hogy ha a modern átlagszámot alkalmazzuk, vagyis egy családra öt tagot számítunk, ezzel nem esünk túlságba, hanem nagyon közel maradunk a valóhoz.

E tekintetben igen tanulságos Rába-Keresztúr lakosainak összeírása²⁾ 1542-ből. Ez sem adózási célból készült.

¹⁾ Nemzetgazd. Szemle 1888. I. füzet.

²⁾ Orsz. Lev. Dic. összeírás 37.

Úgy látszik, azt akarták kitudni, hány munkabíró felnőtt ember van a faluban, mert ezek száma (laborator homo rovat alatt) külön fel van tüntetve minden egyes családban, melyek összes tagjai is felsorolják. Találtatott a helységben 47 család. A lakosok összes száma, vagyis a falu egész jobbágy népessége 293 lélek volt, közülök 73 teljesen munkaképes. A 47 család közül huszonnégy legalább 6 tagból, 13 legalább 5 tagból, a többi kevesebből állt. Összesen tíz család volt tehát, mely a modern átlagszámot el nem érte, ellenben 37 család elérte, sőt az összes családok fele lényegesen meghaladta e számot s akadt olyan is, mely 11 tagból állt. Sajnos, ilyen részletes összeírást többet nem igen ismerünk. Akadtak ugyan kezembe a későbbi időkből feljegyzések,¹⁾ melyek némely falu népességét a lélekszám szerint tüntetik fel, de ezek meg a családok számát nem mondják meg. A fentebbi kimutatás azonban, melyben átlag egy családra 6,2 lélek jut, kétségtelenné teszi, hogy öt tagot mindenestre fölvehetünk átlagül egy-egy családra, mert nem képzelhető, hogy épen Rába-Keresztúron e tekintetben kivételesen kedvezőbb viszonyok uralkodtak volna, mint az ország egyéb részeiben. Ha tehát a fentemlíttett 32,000 családot 160,000 lélekre tesszük, oly ovatossággal jártunk el, mely minden eltérést figyelembe vesz.

Nagyobb nehézséggel jár a telkek számát népszámlálási célra értékesíteni. Minthogy lakott helyekről van szó, a telek és a család vagy háztartás közt természetesen szoros és szükségyszerű viszony létezik. Minden különféle, fent részletezett telek fogalmához bizonyos lélekszám is fűződik, melynek kiderítése azonban bonyolultabb számításokat igényel. A nehézséget azon főkérdés megoldása okozza, hány család lakhatott átlag egy-egy jobbágytelken? Hogy egy telek nem egy családot jelent, azt a legrégibb időktől kezdve sokféle adatból tudjuk. A jobbágytelket századok óta fel lehetett osztani. Voltak fél-, harmad-, negyed-, nyoleczadtelkek. A legtöbb esetben mindegyik egy-egy külön család vagy háztartás életfentartásának alapjául szolgált s a porták összeállítása úgy történt,

¹⁾ Nehányat közzétettem a Nemzetg. Szemlé 1888. jan.-márciusi számában.

hogy a rovó a helység bírájának bevallása s a saját tapasztalatai szerint a faluban levő két fél, három harmad-, négy negyedtelekből egy-egy egész telket vagy portát alakított. Az egész telken tehát igen sok esetben több család ült és gazdálkodott, a mit régi törvényeink világosan ki is emelnek. Ezt teszi például Mátyás király korában az 1467: IV. t.-cz., továbbá az 1458-iki törvény,¹⁾ melyek e tekintetben minden kétséget kizárnak. Ép oly világosak I. Ferdinánd törvényei. Az 1554-iki törvény határozottan kimondja, hogy a hat frt vagyonnal bíró jobbágyság, de csupán az *egész* kaputól, vagy egész telektől, habár *ketten, hárman vagy többen laknak* rajta, fizesse az adót. Ez intézkedést megerősíti az 1557: 3. t.-cz. is.²⁾

Egy telekre tehát mindenestre nem egy, hanem több családot kell számítani, mert egy egész telken ritkán élt egy család, hanem mindig több háztartás s legalább is az apa nős fiaival gazdálkodott rajta, míg számos telek formalisan meg volt osztva különböző jobbágycsaládok közt. Minden egyes vármegyében, minden egyes birtokon, sőt faluban másképp alakultak a tényleges viszonyok, s ha itt föltétlenül hiteles eredményekre akarnánk jutni, faluról-falura össze kellene hasonlítani az 1553-iki összeírás számait az azon évbéli vagy közel egykorú urbariumokkal, melyek nagy részében nemesak a telkek, hanem a jobbágycsaládok név és szám szerint is felsorolják, továbbá a tizedlajstromokkal, melyek legalább a tizedfizetők számát mondják meg minden faluban. Urbariumok és tizedlajstromok már azon időből is tömegesen maradtak reánk s így a részletösszehasonlítás évek munkáját igényli annál inkább, mert a háromféle összeírás mindegyike más-más czélból, de egyik sem a népszámlálás czéljából készült. Most, midőn különben is csak megközelítő eredményeket akarok elérni s egy olyan átlagszámot keresek, mely legalább némileg solid alapot nyújt, meg kell elégednem azzal, hogy egyes falvakban tegyek a telkek és a családok egymáshoz való viszonyának kiderítésére bizonyos összehasonlításokat az 1553-iki

¹⁾ *Kovachik*: Supplementa II — 1468 — pro una porta domus computetur, etiamsi plures familiae intra eam consistent.

²⁾ *Fraknói*: Magy. Orsz. Eml. III—IV. kötet.

összeírás és a közel egykorú dézsma- vagy tizedlajstromok ¹⁾ népességi adatai között.

Természből tizedet vagy dézsmát minden jobbágy fizetett s ha a zsellérnek volt megművelt földje, az is. A tized tehát specialisan a parasztsztyály terhe volt, vagyis azon néplemre nehezedett, mely jobbágytelkeken gazdálkodott, s melynek számát épen jelen tanulmányom akarja megállapítani. E célom elérésére a tizedlajstromok igen sok hasznavetető segédeszközt nyújtanak, mert bennök az összeírás nem telek vagy porta, hanem gazdaember — családfe — szerint történt. A tizedelő (decimator) név szerint felirt minden gazdát termésével s a beszolgáltatótt tizeddel együtt. Míg az adóösszeírások megmondják, hány porta vagy telek volt egy-egy vármegyében s annak mindegyik falvában, a dézsmalajstromok viszont megmondják azt, hány gazdaember — jobbágy — mert a földműves zsellér külön volt feltüntetve — fizetett egy bizonyos évben terméséből tizedet, vagyis mennyire ment az önálló gazdák száma. Ebből azután további következtetéseket vonhatunk arra nézve is, hány család élt az urbéri vagy adóösszeírásokban kimutatott jobbágytelkeken s körülbelül minő átlagszám alkalmazandó a telkeknek családokra való átszámításánál. Az I. Ferdinánd korabeli dézsmalajstromok rengeteg anyagát, természetesen ezúttal csak igen kis részben értékesíthetem. Csupán egy pár vármegyében akarok erre nézve összehasonlítást tenni, mert ezt nagyobb arányban folytatva, jelen tanulmányom kötetekre nőné ki magát.

Kezdem Nyitravármegyével, mert a reá vonatkozó tizedlajstromok egy része épen 1553-ból maradt fenn, tehát ugyanazon évből, melyben a fejtegetéseim alapjául szolgáló általános összeírás készült. Nyitravármegye néhány falujának adatait a két összeírásból egymás mellé állítva, következő eredményekre jutunk:

¹⁾ Ezek több száz esomagban az Orsz. Levéltárban találhatóak s régi gazdasági viszonyaink ismeretének megbecsülhetetlen kútfőirásai.

	porta	malom	szelvény	új ház égett	a telkek száma	a tizedfizető jobbágyok sz.
Czaskowcz	6 ^{1/2}	—	1	—	2	9 31
Verbó	55	—	1	—	4	60 82
Zyland	17	—	1	1	1	20 25
Alsó-Zeela	5	—	—	—	1	6 12
Felső-Zeela	2 ^{1/2}	—	—	—	—	2 ^{1/2} 5
Beregzegh	11	—	1	—	1	13 17
Wereswar	16 ^{1/2}	—	1	—	1	18 ^{1/2} 17
Madwynch (Medencze)	10	—	1	—	—	11 10
Drahowcz	14	—	1	—	1	16 16
Hrakowych	8	—	1	—	—	9 19
Wesselo	23 ^{1/2}	—	1	—	2	26 ^{1/2} 25
Dwboween	18	—	1	—	—	19 24
Pechenyed	6 ^{1/2}	—	1	—	1	8 ^{1/2} 6
Rathkowcz	10	—	1	—	—	11 19
Krakowych	25	—	1	—	1	25 31
Bucán	12	—	1	—	1	14 29
Nyzna	4	1	—	—	2	7 19
Maniga	13	1	1	—	1	16 21
Koztolyaan	24	—	1	—	4	29 49
Zakoztolyaan	3	—	—	—	1	4 6
Kosztolnatalya	6	1	—	—	1	8 15
Kis- és Nagy-Lehota	6	—	—	—	2	8 11
						341 489

Az itt felsorolt 23 községben az adó céljából készült összeírás tehát 341 lakott telket tüntet fel, melyen a tizedfizetésből következtetve, legalább is 489 jobbágynek, földműveléssel foglalkozó parasztembernek kellett laknia, mert itt csak azokat írtam ki a lajstromból, ¹⁾ kik mezőgazdasági terményeik után fizettek tizedet. Minthogy azonban a bíró nem csak adómentességet, hanem a tizedszedés körüli közreműködésért, dézsmamentességet is élvezett s így a tizedfizetők sorába felvéve nincs, a számítás pontossága megkívánja, hogy a bírák telke a többi telkektől külön választassék. A 23 községben 16 bírói telek van felvéve. Ha ezeket leszámítjuk, 325 telek marad, mely után a tizedfizetők száma 489 család. E szerint tehát minden telekre (325:489) 1^{1/2} család vagy önálló háztartás esnök.

¹⁾ Orsz. Lev. Nyitravármegyei tizedek. I. esomag.

Azon 30 vármegyére, mely számításaim alapjául szolgál, 1553-ból más tizedlajstromot még nem találtam. De találtam sokat oly évekhöz, melyek közel esnek 1553-hoz s így itt felhasználhatók.

Ilyenek például Zemplén vármegyére az 1549 és 1557-iki tizedlajstromok. ¹⁾ Mindegyikből idézek néhány falura vonatkozó följegyzést. Az 1549-ikiből szolgáljanak tájékoztatásul a következő adatok:

	1553-ban volt.				összesen telek	1549-ben fizetett tizedet, jobbágy
	porta	malom	szegény új ház	égett		
Kaponya . . .	1	—	1	—	2	8
Baczka . . .	5	—	—	2	7	27
Batthány . . .	8	1	—	—	9	42
Aghoherne . .	4 ¹ / ₂	—	—	—	4 ¹ / ₂	12
Nagytárkány .	5	—	—	—	5	6
Kistárkány . .	3	—	2	—	5	7
Prebenyik . . .	9	—	—	—	9	29
					41 ¹ / ₂	131

E hét helységnél az eredmény tehát lényegesen más, mint az, mely a Nyitra vármegyében felsorolt falvaknál mutatkozik. Itt már nem másfél, hanem hárommal is több jobbágycsalád jut minden egyes lakott telekre.

Folytatom az összehasonlítást Zemplén megye 1557-iki tizedlajstromainak adataiból, s hogy az eredmény minél inkább megbízható legyen, nagyobb számú helységet fogok idézni.

	1553-ban				összesen	1557-ben fizetett
	porta	szegény új ház	égett	égett		
Iseep	5	3	—	—	8	29
Erweyo	2	—	—	—	2	9
Sokwth	10	6	3	—	19	22
Zanwth	5 ¹ / ₂	—	—	—	5 ¹ / ₂	25
Agyagos	6	—	—	—	6	15
Jesztreb	5	1	—	—	6	8
Hermaan	2	—	—	—	2	10
Byztra	1 ¹ / ₂	1	—	—	2 ¹ / ₂	8
Krozyn	1	—	—	—	1	8
Dobra	8	2	1	—	11	18
Cyeoka	3	—	1	—	4	10
					Átvétel	67
						156

¹⁾ Az Orsz. Lev. dézsmagyűjteményében.

	1553-ban				összesen	1557-ben fizetett	
	porta	szegény új ház	égett	égett			
					Áthozat . . .	67	156
Hosszmező . . .	5	—	—	—	5	29	
Poruba	2	—	—	—	2	12	
Cemerye	5 ¹ / ₂	—	—	—	5 ¹ / ₂	12	
Lomnicza	5	—	—	—	8	17	
Hewchoch	4	2	—	—	6	9	
Zachwr	5	—	—	1	6	39	
Wehech	3	—	—	—	6	14	
Majoroch	4	—	—	—	4	12	
Varanno	33	—	1	—	34	47	
Benkooch	7	—	—	—	7	15	
Komorocz	4	—	—	—	4	19	
Ztropko	27	10	—	—	37	50	
Hottha	4	—	—	—	4	10	
Kisbreznice	2	—	—	—	2	6	
Nagybreznice	3	—	—	—	3	17	
Kassarócz	3 ¹ / ₂	—	—	—	3 ¹ / ₂	9	
Gyroch	1	—	—	—	1	3	
Sytnicze infer.	3	—	—	—	3	8	
Kolbocz	2	—	—	—	2	9	
Twrau	3 ¹ / ₂	—	—	—	3 ¹ / ₂	12	
Kelchee	3	—	—	—	3	15	
Nagydomasa	4	—	—	—	4	17	
Kisdomasa	5	—	—	—	5	9	
Sitnicze super	3	—	—	—	—	7	
					225 ¹ / ₂	553	

Ez a kimutatás ismét egészen más arányszámot ad s azt mutatja, hogy Zemplén vármegye említett helységeiben egy-egy jobbágytelken valami 2¹/₄ család ült. A kérdés tisztázása igen fontos lévén, folytatom az összehasonlítást Gömör vármegyénél, melynek 1551-iki tizedlajstromát néztem át. A részletezés következő:

	1553-ban volt			1551-ben fizetett
	porta	új ház	összesen	
Putnok	13	2	15	41
Bánréve	12	—	12	25
Szentkirály	5 ¹ / ₂	—	5 ¹ / ₂	12
Alsó-Tornallya	23	3	26	50
Felső-Tornallya	10	—	10	10
Nagy Csoltó	7	—	7	14
			Átvétel	57 ¹ / ₂
				152

	1553-ban volt		összesen	1551-ben fizetett fizetett
	porta	új ház		
	Áthozat . . .		57 1/2	152
Hozzuzoo	8	1	9	20
Agtelek	5 1/2	—	5 1/2	11
Alsó-Neuke	2	—	2	2
Kelemér	7	—	7	22
Serke	17	—	17	38
Simony	18	—	18	31
Deiter	13	4	17	25
Ajnácskő	14	—	14	26
Sewreghy	13	1	14	33
Syd	10	—	10	19
Gemery	7	—	7	15
Feled	4 1/2	—	4 1/2	21
Eperjes	3	—	3	3
Tyhaan	2	—	2	13
Zutor	10	3	13	28
Dobochya	17	4	21	52
Kerekgede	4	—	4	15
Balásföldre	2	—	2	8
Csobankahaza	2	—	2	2
Zylaszó	2	—	2	2
Felső-Hangon	9	—	9	19
Szentsímen	26	5	31	85
Szécs	23	5	28	48
Iwaan	4 1/2	—	4 1/2	12
Czakófálva	8	1	9	20
Uzapanith	8	—	8	11
Bakth	5 1/2	—	5 1/2	25
Pezethe	2	—	2	5
Peryeso	5 1/2	2	7 1/2	9
Alsó-Balogh	7	—	7	20
Felső-Balogh	8	2	10	25
Meleghegy	3	—	3	6
Kispadar	1	—	1	3
Zylyaty	9	—	9	15
Nagypadar	4 1/2	—	4 1/2	9
Biztra	4	—	4	7
Gerlicze	3	—	3	9
Ratko	10	2	12	17
Eskáros	6 1/2	—	6 1/2	11
Rusva	3	—	3	4
Beye	14	—	14	26
	Átvitel		433	924

	1553-ban volt		összesen	1551-ben fizetett fizetett
	porta	új ház		
	Áthozat . . .		433	934
Felső-Fige	8	2	10	13
Alsó-Fige	9	—	9	15
Barachin	12	1	13	35
Kis-Csoltó	3	—	3	8
			468	995

Gömör vármegye ez 51 helységében tehát a telkek száma a fizető jobbágyok, vagyis a családok és önálló háztartások számához úgy aránylik, mint 1:2'1-hez.

Kiterjesztem az összehasonlítást a felföld olyan vármegyéjére, mely a törökök pusztításaitól távol esett, ámbar az is érezte a háborús világ súlyát. Ez Sáros, melynek 1558-iki tizedlajstromait néztem át. Itt az eredmények a következők:

	porta	malom	új ház	égett	1553-ban	1555-ben
					összes lakók	tizedfizető jobbágy
Keresztés	11	—	—	—	11	13
Radván	4 1/2	—	—	—	4 1/2	5
Asgwth	6	—	1	—	7	9
Procz	2	—	2	—	4	4
Posfalva	2 1/2	—	—	—	2 1/2	9
Hermaan	5	—	—	—	5	12
Lápos	8	—	—	—	8	10
Jánosfálva	6	—	—	—	6	7
Lófálva	14	—	2	—	16	18
Befezella	3 1/2	—	—	—	3 1/2	6
Ábrahám	4 1/2	—	—	—	4 1/2	7
Busó	4 1/2	—	—	—	4 1/2	6
Kaproncza	14 1/2	—	2	—	16 1/2	16
Warywfalva	3	—	—	—	3	4
Komlós	3 1/2	—	1	—	4 1/2	11
Kluseó	11 1/2	—	—	1	12 1/2	18
Frych	6	—	—	—	6	5
Herknecht	19	1	—	—	20	23
Ossichko	9	—	1	—	10	16
Tót-Rasztavicza	8	—	—	—	8	14
Ratway	2	—	—	—	2	3
Bodonlaka	6	—	—	—	6	9
Szentgyörgy	2	—	—	—	2	3
Gorgelylaka	13 1/2	—	—	—	13 1/2	20
Jakabfálva	9	—	—	—	9	34
					189	282

Sáros vármegye ezen 25 helysége ismét új arányszámot ad, mely majdnem olyan, mint a Nyitra vármegyei s csak megközelíti az 15-öt.

Osszegezve az eddigi számadásokat, az eredmény a következő:

Lakott egy-egy jobbágytelken Nyitra vármegyében 15, Zemplénben az 1549-iki adatok szerint 31, az 1557-iki 24, Gömörben 21, Sárosban 15, vagyis átlag 21 jobbágy-család, mert csupán a földműves jobbágyság s nem a zsellérek vannak itt számba véve. Ez azonban mindenesetre csak a minimális arányszám, s tekintetbe véve, hogy az összeírásból majdnem minden vármegyében maradtak ki falvak, hogy a zsidók, új-keresztények, az inkább nomád életet folytató barompásztorok, a már akkor némely vidékre beszivárgó szerbek vagy éppen nem, vagy csak kis mértékben vétettek fel a különböző összeírásokba, az arányszámot egész nyugodtan $2\frac{1}{2}$ -re emelhetjük a nélkül, hogy a számításban bármikép túlzásba esnénk. E szerint I. Ferdinánd korában mindenesetre jutott átlag az országban egy-egy lakott telekre két és fél háztartás, s e számítás alapján a kerekszámban 66,000-ben fölvevett jobbágytelken 155,000 jobbágyes család élt. Ehhez adva a 32,000 családot, mely nem telek szerint iratott össze; az őstermeléssel foglalkozó családok száma 187,000-et, az egész lakosság — egy családra öt tagot véve — 935,000-re tehető azon 30 vármegyében, melyet fejtegetéseimben felölelnek.

E harmincz vármegyének összes lakossága az 1880-iki népszámlálás szerint valami 51 milliót tett. Csakhogy ez az összlakosság, és ha egybe akarjuk vetni az 1553-ikkal, úgy levonandó belőle először a szabad királyi városok lakossága, azután a katonai, a kereskedő lakosság s az összes úgynevezett értelmiségi osztályok, mert mind ezek kihagyattak az 1553-iki összeírásból. Ebben csupán a nem-nemes vidéki, a szó legszélesebb értelemben vett jobbágyosztály van számításba véve, beleértve azonban azokat az elemeket is, melyek nem szorosan véve őstermeléssel foglalkoztak, mint a cselédek, a falusi kézművesek s a molnárok. A nem-nemes osztályok lakosságát adja a fentebbi 935,000 ember. Hogy az össznépesség számát megtudjuk, ismernünk kellene az akkori szabad

királyi és bányavárosok, a nemesi családok, az egyházi személyek, a tanítók és tanulók számát. Erre nézve azonban még eddig csak töredékes adatok kerültek elő, melyek arra sem elegendők, hogy némileg megbízható becslés alapjául szolgáljanak. Valami nagy azonban ez a népesség együjtvéve sem volt s különösen a birtokos nemesi családok száma az 1553-iki kimutatások szerint meglepően csekély, és a harmincz vármegyében, a mennyire a roppant anyagot áttekinthetem, ezernél aligha tesz többet.

Ehhez járul 2—3000 egytelkes nemesi család úgy, hogy az uralkodó nemesi rend száma akkor feltűnően kevésnek mutatkozik. Az akkori néhány város népességéről sem szabad túlságos fogalmakat táplálnunk. Ellenben a papi és a tanítói osztály számára nézve eddig teljesen homályban vagyunk.

Fölötte nehéz tehát a népszám régi és mostani állapota közt párhuzamot vonni. A legtöbb, a mit mondhatunk az, hogy 1553-ban az itt felsorolt 30 vármegye lakossága az 1880-ikinak valami 20—22°/_o-át, *egy ötödrészt* tette. Ez a szám mindenesetre megközelíti a valóságot s megkönnyíti a magyar állam akkori nemzetközi és gazdasági szereplésének megértését.

Az 1553-iki összeírás legalább azon 30 vármegyére, melyre kiterjed, lehetővé teszi annak meghatározását is, hogy a porta — ezen akkori állandó adókulcs s így pénzügyi fogalom — alatt körülbelül mennyi népesség, minő lélekszám lappanghat. Ha a 30 vármegye összeirt portáinak számát elosztjuk a lakosságával, megtudjuk, hogy legalább I. Ferdinánd korában egy-egy portára átlag és körülbelül hány lakos esik. (Az eredmény következő: $46,527 : 935,000 = 20$.) Átlag az országban a nem nemes és nem városi, tehát vidéki, magánföldesúri hatalom alatt álló s főleg őstermeléssel foglalkozó népességből egy porta alatt legalább *húsz* lakos, átlag *négy család* értendő. Ez természetesen országos átlagszám s azért minden vármegyére külön-külön csupán kellő óvatossággal és kombinációval alkalmazható. *Vannak vármegyék, melyek meghaladják s viszont olyanok, melyek el nem érik az állagot.* Ennek illusztrálására szolgálhat például Nyitra vármegye. Ha a $4690\frac{1}{2}$ portára a húszas átlagszámot alkalmazzuk, itt 93,810

lakost kapunk. Ellenben a tényleges lakosság a telkek és háztartások szerint $5779\frac{1}{2}$ telek és 779 család, s így jóval kevesebb, csak 76.240 lélek. Nyitrára nézve az átlagszám tehát nagyon is magas. Ellenben Árvára meg alacsony, míg Turóczban az átlagszámmal csaknem ugyanazon eredményt kapjuk, mint a telkek és családok útján. Árva- és Turóczvármegye egyébiránt itt még azért is figyelmet érdemel, mert jobbágy-lakosságának összes — adózó és nem adózó rétegeiről I. Ferdinánd korából három különböző év összeírását¹⁾ ismerjük. Összeíratott:

	porta-telek	híró telek	szegény telek	új ház telek	égett ház telek	ház zsellér család	más család	összesen telek	összesen család
<i>I. Árvában:</i>									
1548-ban	151	21	66	6	4	84	58	248	142
1553-ban	$160\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$	30	3	3	50	20	213	70
1564-ben	$159\frac{1}{2}$	—	7	50	—	115	2	$213\frac{1}{2}$	117
<i>II. Turóczban:</i>									
1548-ban	$506\frac{1}{2}$	45	201	19	—	180	72	$771\frac{1}{2}$	252
1553-ban	594	$31\frac{1}{2}$	32	37	15	241	46	$709\frac{1}{2}$	287
1564-ben	$552\frac{1}{2}$	—	17	21	12	228	—	$602\frac{1}{2}$	228

A fent ismertetett módszer szerint családokra átszámítva a telkeket ($248 \times 2\frac{1}{2}$) és hozzáadva a családokat, Árvában 1548-ban volt 762, 1553-ban 602 és 1564-ben 650 család, illetve 3810, 3010 és 3250 lakos. Ha ellenben csupán a porták számát vesszük s az országos átlaggal — 20-szal — sokszorozzuk, akkor két évre jóval csekélyebb lélekszámot, 1538-ra 3810 helyett csak 3020-at, 1553-ra 3010 helyett 3210 és 1564-re 3250 helyett 3130 lakost kapunk.

Turóczban 1548-ban mind a két számítás körülbelül azonos eredményeket nyújt. Telek volt $771\frac{1}{2}$, család 252 s így a családok száma összesen 2181, vagyis 10.905 lakos. Porta viszont volt $506\frac{1}{2} \times 20 = 10.130$ lakos. De már az 1553-iki más eredményeket ad. A porták szerint 11.880, a másik módszer szerint csak 10.300, 1564-ben a porták szerint 11.050, a telkek szerint csak 8670 lakost kapunk. Itt tehát a huszas átlagszám, mely 1548-ra még teljesen talált s 1553-ban is

¹⁾ Orsz. Lev. Dicsélt-összeírásai.

elég-közel járt a valósághoz, 1564-ben már túlságosan magasnak mutatkozik.

Ugyanígy áll a dolog a többi vármegyéknél, s természetes, hogy a hol egyéb eszközök vannak a lakosság kiderítésére, ott azokat kell használni, nem pedig az átlagszámot. Feltűnhetik, hogy míg Nyitra- és Turóczvármegyék itt megállapított lakossága a mostanihoz viszonyítva (Nyitra 370.651, Turócz 45.933) annak 21, illetve $23\frac{1}{2}\%$ -át teszi, mely eredmény teljesen elfogadhatónak látszik, Árvában az 1548—64-iki években a lakosság akár porta, akár telek szerint eszközöljük a számítás, olyan csekély, hogy méltán fölébred a gyanú, hogy a számítás hibásan történt. Pedig ez a gyanú alaptalan, mert noha az említett évek adatai szerint Árva vármegye népessége a legjobb esetben sem tette a mostaninak teljes 5% -át, itt számítási hiba nem forog fenn. I. Ferdinánd egész uralkodása alatt Árva vármegyében mindig csak 26—27 falu és mezőváros szerepel az összeírásokban. Volt-e akkor a vármegye területén több helység is s különösen létezett-e már ez időben az a további húsz helység, mely 1564 után az összeírásokban található, azt nem tudom. Tény azonban, hogy 1564-ig Árvavármegyének összeírott helységei még harminczra sem mentek, s ez okozza, nem pedig valami számítási hiba, hogy a vármegye népessége oly csekélynek mutatkozik.

Az előadottak teljesen megvilágítják a portális lakosság huszas átlagszámának igazi jelentőségét. Országos vagy legalább is nagy területre kiterjedő átlagszám az, melyet tehát egyes vármegyékre csak ott szabad alkalmazni, a hol semmi más eszköz a népszám kiderítésére nem kínálkozik. Ily esetekben — melyek azért gyakoriak, mert a XVI. században már sok olyan vármegye adóportáit ismerjük, melyekben a nem-adózó rétegek összeírásai nem jutottak reánk — az átlagszámmal kell megelégednünk, mert legalább megközelítő eredményeket e szám alapul vétele mellett mindenestre nyerhetünk.

Sőt az átlagszámot mindaddig, míg már közvetlenebb és megbízhatóbb eszközöket a népszám kiderítésére nem szerzünk, a XV. század végére is alkalmazhatjuk, ha nem is minden egyes vármegyére, de legalább az egész országra. 1493—5-ből ismerjük a porták számát s habár nem tudjuk, minő elvek

szerint irattak össze, a hozzávetőleges számításra, a népesség általános becslésére mégis nyújtanak alapot. 1495-ben a fentemlített harmincz vármegyében 104,107 portát, tehát kétszer-nél is, valami 60°/_o-kal többet találtak, mint 1553-ban. Így akkor a magán földesúri hatalom alatt álló lakosság kétszer oly nagy is lehetett, mint hatvan évvel később. Ez az iszonyú csökkenés nem egészen valótlanszerű, s habár nem minden vármegyében, a lakosság száma néhol csakugyan apadhatott egészen 50°/_o-kal, sőt többel is. Iszonyú csapások sújtották időközben az országot, melyek egyszerre százazrekkel csökkentették a lakosság állományát. E hatvan évbe esnek az 1514-iki parasztlázadás, a mohácsi vész, Szulejman ismételt pusztító hadjáratai, melyek mindegyike nemcsak ezreket, hanem százazreket semmisített meg, míg a folyton dúló belháború, a vele járó inséges idők és ragályos betegségek a megmaradt lakosság természetes szaporodását is megakasztották. Az 1553-iki összeírás egyik rovata az üresen álló, úgynevezett pusztá jobbágytelkek számát is feltünteti. Azon évben nem kevesebb mint 5141¹/₂ telek volt lakos nélkül s így egyedül e rovatban valami 13—14,000 család kieszte van jelezve.

A pusztá telkek száma megyénként akkor következő volt:

Pozsony	109	Zemplén	150
Nyitra	736	Ung	112
Komárom	105	Ugoicsa	99
Esztergom	188	Máramaros	67
Nógrád	453 ¹ / ₂	Bereg	148
Heves	288	Szatmár	28
Borsod	203	Szabolcs	220
Gömör	397	Kraszna	4
Árva	32	Közép-Szolnok	34
Turóc	23	Mosony	21
Liptó	140	Győr	9
Zólyom	50	Sopron	36
Szepes	20	Vas	361
Sáros	117	Zala	399
Torna	174	Somogy	418
			5141 ¹ / ₂

De meg kell jegyezmem, hogy itt csupán a lakott helyeken s a hozzáférhető falvakban levő pusztátelkek vannak kimutatva. Voltak azonban minden vármegyében kisebb-nagyobb számmal teljesen pusztán heverő, vagy épen az összeírásakor épülő-félben levő helységek, melyek az eddig felsorolt rovatok egyikébe sem vétettek fel. Ezekre is ki kell terjeszkednem, mert jellemző világitást vetnek a romlásra, melyet a török uralom első három évtizede a nem közvetlenül meghódolt országrészen tett, s kimutatják, hogy a háborús viszonyok a harcztértől legtávolabb eső vármegyékben is mennyire éreztették hatásaikat. Pedig mint jeleztem, nem minden vármegyében tartották szükségesnek az elpusztult falvakat is bevenni az összeírásba. A legtöbb összeírás csak a lakott helyeken pusztán álló telkeket vagy leégett házakat mutatja ki, a pusztá falvakat nem. De azért így is igen értékes felvilágosításokat adnak az ország állapotáról. Ezek szerint Pozsonyban Aisgrubot és Kermesent a fundamento felülták a rakonzátlan spanyol zsoldosok. Mind a két helyet 1553-ban kezdték egyes visszazállingozó lakosok újra építeni. Ugyanakkor épült Németbél, melyet nova villanak (per croatos denuo fundata) mondanak és Petheen; az utóbbiban is horvátok telepedtek meg.

Nyitrában csak Fedemest mondja az összeírás per turcas depopulata-nak. De Kyraty is akkor épült újra, ellenben Trynovamez, Alsókap, Pijspekfalva addig praediumok, akkor falvakká kezdtek fejlődni, míg Sysben csak a plébános és egy zsellér, Zlathnykban egyetlen egy jobbágy, Kisondrohn és Lozhakyban egyetlen egy jobbágy sem lakott s az utóbbi praediumnak is nevezik.

A pusztulás szomorú képét nyújtják Nógrád és Heves vármegyék, noha ez időben mindketten már csaknem egészen behódoltak s adót fizettek a töröknek. Nógrádban 40 helységet mond az összeírás teljesen pusztáknak, lakatlannak. Ezek: Alsó-Sztrégova, Nempti, a három Czeeczalu, Tepke, Garab, Zenth-Iwan, Hereed, a két Almas, Fogach, Ordas, Zonda, Várallya, Zantho, Nádasd, Kutasó, Kozárd, Bay, Wsaa, Vanyarcz, Kürth, Kövesd, Chen, Nagy-Csitár, Keresztúr, Patvarcz, Nagy-Rohman, Berki, Bakófalva, Seu, Zobok,

Zechin, Kelechen, Zomolya, Szent-Lőrincz, Gárdon, Jenew, Gyarmath, míg 21 falut egyáltalán nem lehetett összeírni.

Hasonló volt Heves vármegye állapota. Maczonka, Felső-Báthon, Detk, Dormán 1553. pünkösdi táján teljesen leégtek, míg Erdőtelek, Thewk, Ugra, Athau, Szent-Miklós, Fogach, Alatk, Therewháza, Gyew, Kal. Nagy-Kompolth, Weech, Nána, Balpíspeki, Nagy-Wth, Nagy-Figed, Kis-Figed, Wiznek, Kis-Kedeh, Athkaar, Halmay, Szentpatak, Chall, Lwdas, Ench, Pusztaszikszó, Poroszló, Iwan és Szewke, vagyis 28 falu egészen lakatlan volt. Gyöngyöst és 18 helységet csak a bírák bevallása szerint — egyedül a portákat — írták össze. Ellenben akkor újra épültek Zarank, Halász, Bew, Kemlew, Magyarád és Mezőhidvég helységek.

Borsodban, hol tíz helységet nem lehetett összeírni, Lewew és Czacz tökéletesen elpusztult. Zólyomban Domanyikot, Sárosban Kwsyneczet, Władiczkat és Potaczkyt a tűzvész teljesen elhamvasztotta, Tornában Kornallja állott pusztán.

Ellenben Mosonyban Szentpéter, Győrben Zerechen és Kispécs akkor épültek.

Somogyban is akkor épült Ewr, Sarkad és Pachod, de annál több helység hevert egészen vagy nagyobb részben pusztán. Teljesen lakatlanok voltak Sari, Ujlak, Egyházas-Szent-György, Közép- és Alsó-Tikos, Sámson, Sytwa, Gárdos, Simony, Mindszent, Szentjakab, Szentpál, Beren, Pald, Pongorach, Zerdahel, Péterfalva, Chokna, Nagy-Iván, *összesen 19 helység*. Nagyobbára lakatlanul, romban heverték: Kelleowyz, Keresztúr, Berény, Széchén, Waraztho, Belezna, Zákán, Gyékényes, Intho, Szentlászló, Bard, Elyewelgh, Szentmiklós, Szentbenedek, Zerniefalva, Aszaló, Mochola-Vade, Alsó-Mernye, Igal, Ders-Zerdahel, Dershida-Egres, Zenne, Kasok-Grellie, Dena-Endrelaka, Bánzerdabel vagyis 26 helység.

E pusztá helyek egykor virágzó és népes falvak voltak, mert 1495-ben Somogy vármegyében 11,085 portát írtak össze, 1553-ban ennek már alig egy tizedrésze — összesen 1299 — maradt, s habár ez utóbbi nem őrli fel az egész adóalapot, mert volt még 2 malomporta, 3 égett, 126 új ház, 1630 szegény jobbágy, vagyis összesen 3060 telek, tehát olyan hely, mely portaszámba ment, az apadás az 1495-ikihez képest

mindenesetre óriási és megerősíti ama feltevésünket, hogy a hatvan év folyamán, melyből csak huszonhét esik a török háború idejére, Magyarország népessége igazán hihetetlen mértékben hanyatlott.

A népszám hanyatlása pedig, mint napjainkban, úgy a régi időkben is a legmesszebb menő visszahatásokat gyakorolta az állam és a társadalom egész fejlődésére. A gazdasági, a vagyoni, a politikai viszonyokban, a közélet minden ágában ez az egy tény a legnagyobb rázkódtatásokat idézte volna elő, még a folytonos háborúk nélkül is. A népszám hanyatlása viruló vidékeket változtatott pusztasággá. A közjólét számos dús forrását apasztotta ki; inséget hozott az előbbi módosság helyére, megingatta az uralkodó osztályok vagyoni helyzetét, a legmesszebb menő változásokat idézte elő a socialis szervezetben, megbénította az állam katonai erejét és elvonta tőle régi jövedelmeinek nagy részét. A népességnek e hanyatlása a legnagyobb csapások közé tartozik, melyek a magyar nemzet ezer éves története folyamán érték. Lelkesedés, hazafias érzés, áldozatkészség, munkakedv sohasem vészett ki egyik eleméből sem. Uralkodó osztályait egészséges politikai érzék hatotta át, harczosait kötelességérzet és önfeláldozás vezette. Akadtak jeles hadvezérek, rettenthetetlen hősei, szent ügyének nemes vértanúi. Szellemi élete épen a fegyverzaj közepette ébredt újjá s bőségesen gyümölcsözőtt. Mind ez azonban nem pótolhatta azt a rengeteg erővesztést, melyet népességének pusztulásával szenvedett. E veszteség okozta, hogy erőlködései a roppant népességű török birodalom jármának lerázására, nagy nemzeti aspiratiói valóítására oly sokáig meddők, sikertelenek maradtak. Megvolt a lelkesült odaadás, az elszánt akarat, melyet annyi hasztalan kísérlet sem birt ellankasztani. De hiányzott az a *physicai erő*, melyet az államoknak csak népességök száma képes nyújtani, mely múltban és jelenben egyaránt nélkülözhetetlen előfeltétele nagy nemzeti törekvések valóításának.